

Peňáz, Petr

Etymologická analýza lexikálního pole 'ruka' - 'noha'

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E, Řada archeologicko-klasická. 1991, vol. 40, iss. E36, pp. [81]-86

ISBN 80-210-0887-3

ISSN 0231-7915

Stable URL (handle):

<https://hdl.handle.net/11222.digilib/108861>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PETR PEŇÁZ

ETYMOLOGICKÁ ANALÝZA LEXIKÁLNÍHO POLE 'RUKA' - 'NOHA'

1.1. Vysoký počet expresivních synonym pro pojmy 'ruka' a 'noha'¹ svědčí o tom, že sémantické pole 'končetiny' není, přes svůj etymologicky základní a přítom netabuový charakter, lexikálně plně stabilní. Domnívám se, že čím vyšší je počet těchto synonym, tím nižší je pravděpodobnost lexikální stability základního, neutrálního výrazu.

1.2. Toto tvrzení lze doložit i následujícími fakty: Zatímco pro význam 'ruka' je obtížné rekonstruovat ie. lexikální formu², je lexikální forma výrazu pro 'oko' zcela jednoznačná: *ok^o-, což plně souhlasí s tím, že synonymika č. i fr. 'oko' je minimální. Překvapivě nízký je počet synonym pro 'ucho', což je pojem z ie. hlediska rovněž lexikálně velmi stabilní.

1.3. Za daných okolností nepokládám nejednotnost ie. jazyků v označování významu 'ruka' za překvapující, jak uvádí Brückner [1] s.v. *ręka*. Už Tappolet r.1926 [20] konstatoval (na základě údajů Zaunerových [24]) velmi odlišnou míru stability jednotlivých výrazů pro části těla v rom. jazycích.³ Protože však vychází ze stavu v jediné jazykové rodině, dochází Tappolet k nepřesnému závěru, že stabilita je dána prostě mírou užívanosti.⁴ To je závěr, který se při jakémkoliv srovnání mezi jazykovými větvemi, ale i při exaktní statistice uvnitř jednoho jazyka⁵ ukazuje jako zřetelně chybný. Můžeme však vyslovit jinou teorii

¹ Počet syn. v č. ilustruje kromě [4] 40-45 dále [17]; celkem je zde registrováno přibližně 120 synonym spadajících do tohoto lexikálního pole. Pokud jde o fr., registrují [6] a [2] kolem 40 výrazů v téže lexikální oblasti. Podobnou situaci lze předpokládat i v jiných jaz.

² O nejpravděpodobnějším ie. **ghes-r-* viz níže.

³ Konstatuje, že 80 pojmům pro části těla odpovídá v románských jazycích přibližně 800 etymologicky různých označení, přičemž ovšem u 20 výrazů je na celém románském území naprostá shoda.

⁴ [20] 295n.: „*Es scheint uns natürlich, daß die Konstanz des Ausdrucks da am größten ist, wo er am häufigsten gebraucht und deshalb vom Gedächtnis am zähesten festgehalten wird.*“

⁵ Podle údajů [9] má č. *oko*, které svou lexikální formu nezměnilo za posledních minimálně 7000 let, o třetinou nižší frekvenci než č. *ruka*, jehož lexikální formu lze ve sruyslu 'ruka' promítnout nejvýše do 2. tis. př.n.l. Uvědomujeme si ovšem, že není jisté, zda se frekvence tohoto slova s vývojem jazyka výrazně nezměnila přesto, že patří stále do jádra slovní zásoby.

lexikální změny: Pravděpodobnost změny stoupá s mírou vnitřního lexikálního napětí, které je tím vyšší, čím vyšší je počet synonym s výraznou pragmatickou složkou významu.

1.4. Právě vyslovená teorie se ovšem zdá být ve zřejmém rozporu s tím, že ie. jazyky se poměrně velmi dobře shodují v lexému **pěd-/pōd-* 'noha', přestože počet expresivních synonym pro tento pojem je v jazyce velmi vysoký. V rámci uvedené teorie lze tuto stabilitu vysvětlit pouze tím, že existuje jiný závažný důvod, který stabilitu ie. lexému upevňoval. Domnívám se, že tímto důvodem je: **onomatopoický charakter kořene.**

1.4.1. V ř.⁶, lat., rom. jaz. i bsl. jaz. je doložen v nějaké variantě onomatopoický kořen *tap-*, *pat-* pro tvrdý úder, přičemž tento kořen pravidelně nacházíme ve výrazech pro 'nohu'. Není důvodu se domnívat, že ie. **pōd-/pēd-*, které má přesně tutéž fonetickou strukturu a přesně tentýž význam, by nemělo patřit do téže skupiny. Onomatopoický charakter ie. **pōd-/pēd-* pokládám za vysoce pravděpodobný. Předpokládám ovšem, že čisté onomatopoický charakter slova odpovídal raně ie. stadiu a s postupnou lexikalizací výrazu se stával méně zřetelný už ve starších jazykových fázích (tak tomu nepochybně bylo už v ř. i lat.). Přesto však fonetická struktura výrazu stále do té míry odpovídala přirozeným tendencím jazyka (byla v souladu s pragmatickým rysem 'úder', i když tato shoda nebyla pocitována), že zajišťovala stabilitu lexému ještě i v té době, kdy vedle něj existovaly nové, aktuálně pocitované jako onomatopoické, např. ř. *παταγεῖν* 'třískat, dělat bác' nebo lat. vulg. **patta* 'tlapa, packa'.⁷

5. Navrhovaný model sémantické změny lze tedy shrnout takto:

1.5.1. Kromě mimojazykových vlivů (změna reality) a vnějších jazykových vlivů (strukturální tlaky jiných jazykových plánů) existují vnitřní, čisté lexikální příčiny restrukturační lexikálního fondu, jejichž ukazatelem jsou synonyma s výraznou pragmatickou složkou významu. Tato synonyma v jazyce koexistují s výrazy neutrálními a jako jejich potenciální náhrady (v malých uzavřených skupinách uvnitř jazykového společenství, např. skupinách slangových, může k takové náhradě skutečně dojít, aniž by to nutně vedlo k vytlačení původního výrazu z úzu ostatních skupin hovořících tímž jazykem) vyvíjejí trvalý tlak na základní výraz. Tento tlak nepostačuje u jádra lexikálního fondu⁸ k restrukturačnímu systému, neboť konzervativnost obecné komunikační stylistické vrstvy jazyka (a v ještě větší míře pak konzervativnost spisovného jazyka, pokud se už vytvořil) tomu brání.

⁶ Dokladem tohoto kořene v ř. je nepochybně sloveso *παταγεῖν* 'třískat, dělat bác'.

⁷ I tento aktualizovaný onomatopoický kořen byl v historicky známé době již plně zapojen do lexikálního systému, jak o tom svědčí plně lexikalizované jednotky od nového kořene *pat-* v homérické ř. Za takové jednotky pokládám ř. výrazy *πατεῖν* 'dupat, šlapat' a *πάτος* 'šlapota; stezka, které [7] s.v. *πατέω* pokládá za etymologicky nejasné.

⁸ Za jádro můžeme pracovně pokládat přibližně tu skupinu výrazů, které Swadesh zahrnul do svého stočlenného seznamu Basic List.

1.5.2. V obdobích uvolněných společenských vazeb se vytvářejí podmínky pro to, aby se trvale existující tlak uplatnil: s poklesem prestiže tradičního komunikačně neutrálního prostředku stoupá prestiž výrazů původně expresivních.

Etymologický výklad sémantického pole

2. Pokusme se nyní aplikovat tento model na baltoslovanský a indoevropský lexikální materiál a objasnit s jeho pomocí lexikální změny, k nimž došlo ve zkoumaném lexikálním poli.

2.1. Sémém 'ruka'

Naprostá jednota baltoslovanského materiálu⁹ svědčí o tom, že daný lexém, rekonstruovatelný v podobě **rankā*, zaujímal svou pozici již před rozpadem bsl. jednoty, totiž přibližně od počátku 1. tis. př.n.l. V souhlase s vyslovenou teorií musel tento výraz v kulturním období předcházejícím před bsl. rozpadem koexistovat s výrazem neutrálním, což znamená lexikálně periferní existenci na bsl. území někdy v průběhu 2. tis. př.n.l. Z etymologického hlediska se objevuje otázka, čím byl tento výraz v okamžiku posunu do významu 'ruka' sémanticky motivován; z hlediska lexikálně-historického přistupuje příbuzná otázka, jaký výraz nahradil.

2.1.1.1. V otázce sémantické motivace bsl. **rankā* panují dlouhou dobu neshody. V rámci této práce není možné analyzovat postupný vývoj etymologických názorů od počátku minulého století¹⁰, na přelomu století však bezpečně převládá názor, že bsl. **rankā* souvisí s lit. *renkù*, *riñkti* 'sbírat'¹¹.

2.1.1.2. Proti tomuto klasickému výkladu Mikkola, IF 23, 120n. namítl, že nemá žádnou sémantickou paralelu a navrhl předpokládat spíše souvislost s germ. **(u)rang-* 'křivý' (stisl. *rá* 'roh', *rangr* 'křivý', stšvéd. *vrå* 'roh', *vrång* 'křivý', angl. *wrong* 'chybný' aj.).

2.1.1.3. Přibližně v téže době podal Jud, IF 9, 7 návrh chápat lat. vulg. *branca* 'tlapa' jako přejetí z kelt. *branka* < **uranka* tv., které je možno spojit s bsl. **rankā*. Toto stanovisko podpořil Kuryłowicz ([14] 205n.). Mikkolův a Judův-Kuryłowiczův názor lze přirozeně spojit, předpokládáme-li, že kelt. **uranka*, germ. **(u)ranka* a bsl. **rankā* mají společný původ v ie. **urong-* 'křivý'.

2.1.1.4. Od 20. let se proto mínění etymologů zřetelně rozdělilo. Zatímco slavisté většinou pokračují v klasické interpretaci a Mikkolův výklad odmítají¹²,

⁹ B. *рѣка*, mk. *рака*, sch. *rūka*, sln. *róka*, slk. č. luž. *ruka*, plb. *rpka*, pom. *rąka*, p. *reka*, br. ukr. r. *pyká*, lit. *rankà*, lot. *riūka*, stprus. *rancko*.

¹⁰ Odkazují na publikace [10], [15], [19], [22].

¹¹ Ułaszyn, WuS 2, 200; [16], [21].

¹² [22] s.v. *pyka*, [19] s.v. *ruka*, Fraenkel, Lingua Posnaniensis 4, 96n.

ostatní část odborné veřejnosti na Mikkolův výklad přistoupila ([3], [23], [18]); ze slavistů tak učinil Machek [11].

2.1.2. Opfeme-li se o teorii sémantických změn, kterou jsme zformulovali, můžeme podpořit Mikkolovo stanovisko: sémém 'ruka' nemá, jak jsme zjistili, doloženou pragmatickou konotaci 'shrnovat, shrabovat, sbírat'¹³ a má naopak velmi výrazně doloženou konotaci 'křivý'.

2.1.3. Lexikálněhistorická otázka, který lexém byl lexémem **(μ)rankā* nahrazen, rovněž není jednoznačná. Aniž by bylo možné na tomto místě rozebírat jednotlivé etymologické argumenty¹⁴, lze předpokládat, že tímto výrazem bylo ie. **ghes-r*¹⁵; oprávněnost této rekonstrukce povrzuje i Illičem-Svityčem ([8] 1, 227) rekonstruované nostr. **gāti* s pokračováním v ural., dráv. a afas. jazycích.

2.1.4. Sémém 'ruka', jehož sémický obsah předpokládáme v tom rozsahu, který byl popsán při sémantické rekonstrukci, byl tedy v nejstarší rekonstruovatelné podobě (cca 10000 př.n.l.) pokryt nostr. lexikální formou **gāti*, uchovanou do ie. období (kolem 3000 př.n.l. rekonstruován s *r*-ovým formantem v podobě **ghes-r*). Ve 2. tis. př.n.l. konkuruje tomuto výrazu na teritoriu bsl. (a snad i germ. a kelt.) jazyků periferní (slangový?) výraz **urank-* 'tlapa' s výrazným sémém 'křivý', který vyšel z ie. kořene **uer-* 'otáčet, ohýbat'. Při etnických přesunech kolem r. 1000 př.n.l. získal tento výraz (po ztrátě náslovného **μ-*) na bsl. území dominantní postavení, a tak vzniklo bsl. **rankā*, které se ve všech bsl. jaz. vyvíjelo podle pravidelných hláskových zákonů.

2.2. Sémém 'noha'

Změny lexikální formy u sémému 'noha' probíhaly zřejmě v jiných časových obdobích, i když je taková skutečnost zarážející.¹⁶

2.2.1. Výrazná sl. jednotka, představovaná psl. **noga*¹⁷, k níž se řadí i stprus. *nage*, umožňuje sice rekonstruovat bsl. **nagā*, není však možné říci, zda tato lexikální jednotka pokrývala v bsl. někdy význam 'noha': V protikladu k ní stojí totiž lit. *kója*, lot. *kāja* 'noha', jehož etymologickou problematiku není možno řešit na tomto místě, neboť jde o výraz zcela neprůhledný.¹⁸ To značně komplikuje rekonstrukci lexikálního vývoje, neboť není jasné, zda tento čistě baltský výraz neměl v době bsl. jednoty kolem 1000 př.n.l. právě význam 'noha' a zda bsl. **nagā* nemělo právě vůči němu periferní postavení.

¹³ Za odlišnou pokládáme sémantickou motivaci 'uchopit, zmocnit se', doloženou č. *chapadlo*, *chňapa*, něm. *Hand* aj.

¹⁴ Srov. k tomu [18] 445; dále [13] aj.

¹⁵ Sr. stínd. *hásta-*, avest. *zasta-*, arm. *jeñ*, hel. *keššar*, luv. *iššari*, ř. *xeip*, *toch*. A *tsar*, B *sar* aj.

¹⁶ Mohlo by to svědčit o poměrně dlouhém období jazykové lability na přechodu mezi bsl. a psl. obdobím.

¹⁷ B. *nozā*, mk. *noza*, sch. *nōga*, sln. *nōga*, slk. č. hl. *noha*, dl. *noga*, plb. *nūgā*, pom. p. *noga*, br. ukr. r. *nozā*.

¹⁸ Srov. Mühlenbach-Endzelin 2, 188; Fraenkel s.v. *kója* aj.

2.2.2. Samo bsl. **nagǎ* je etymologicky zcela průhledné: vychází z ie. **nogh-* 'dráp, nehet, pazour'. Protože sémantický posun 'dráp' → 'ruka/noha' je zcela běžný (jak potvrzuje soubor pragmatických sémů), lze jej předpokládat v kterémkoliv historickém období.

2.2.3. Ať už byla lexikální forma sémému 'noha' bezprostředně předcházející před psl. **noga* jakákoliv, je jasná jeho sémantická motivace a je rovněž jasné, že na ie. úrovni měla tato lexikální forma podobu **pěd-/pěd-*. Vzhledem k předpokládané onomatopoičnosti nelze určit ani stáří ie. kořene, je však jisté, že už v pol. 2. tis. př.n.l. byl tento výraz plně lexikalizován (myk. složenina *tripode* 'trojnožky') a tedy zřejmě jako onomatopoiický nepocitován. Na druhé straně však je, právě vzhledem k onomatopoičnosti, pravděpodobná souvislost s ie. **pěd-/pěd-* 'padat', kterou předpokládá Pokorný [18] 790n. Illič-Svityč [8] 3, 84n. nachází pro ie. **pěd-/pěd-* ve smyslu 'padat' paralely nostr. (kořen **pʷada-*) a výslovně souvislost s **pěd-/pěd-* 'noha' odmítá. Při onomatopoiické koncepci by tento spor pozbyval smyslu. Jisté je, že v nostr. období, tj. mezi 10. a 5. tis. př.n.l., se tento kořen ve významu 'noha' neuplatňoval.

LITERATURA

- [1] BRÜCKNER, A.: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa 1957 (přetisk 1. vyd. z r. 1927).
- [2] CARADEC, F.: *Dictionnaire du français argotique et populaire*. Paris 1977.
- [3] COROMINAS, J.: *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana* 1, Bern 1954.
- [4] *Český slovník věcný a synonymický* 2, Praha 1904.
- [5] FRAENKEL, E.: *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 1-2. Göttingen 1962-1965.
- [6] *Grand Larousse de la langue française en six (sept) vol.*
- [7] CHANTRAINE, P.: *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* 1-4. Histoire des mots. Paris 1968-1980.
- [8] ИЛЛИЧ-СВИТЫЧ, В. М.: *Опыт сравнения ностратических языков: с Нимтохамитским, карталийским, индоиранским, уральским, оравидийским, алтайским. Введение. Б-К*. Москва 1971.
- [9] JELÍNEK, J. - BEČKA, J. V. - TĚŠITELOVÁ, M.: *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů v českém jazyce*. Praha 1961.
- [10] JUNGSMANN, J.: *Slovník česko-německý* 1-5. Praha 1835-1839.
- [11] MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha 1957.
- [12] MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1968.
- [13] MAYRIÖFFER, M.: *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen* 1-4. Heidelberg 1956-1980.
- [14] *Mélanges linguistiques offerts à M. J. Vendryes*, Paris 1925, 205n.
- [15] MIKLOSICH, F.: *Radices linguae slovenicae veteris dialecti*. Leipzig 1845.
- [16] MIKLOSICH, F.: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien 1886.
- [17] OUŘEDNÍK, P.: *Šmírbuch jazyka českého*. 2. vyd. Praha 1991.
- [18] POKORNÝ, J.: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern 1949-1969.
- [19] SKOK, P.: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1-4. Vyd. E. Putanec. Zagreb 1971-1974.

- [20] TAPPOLET, E.: *Von den Ursachen des Wortreichtums in den romanischen Sprachen*. In.: Germanisch-romanische Monatschrift 14 (1926), 295-304.
- [21] TRAUTMANN, R.: *Baltisch-slavisches Wörterbuch*. Göttingen 1923.
- [22] VASMER, M.: *Russisches etymologisches Wörterbuch* 1-3. Heidelberg 1953-1958.
- [23] WALDE, A.: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch* 1-3. 3 vyd. J. B. Hofmann. Heidelberg 1938-1956.
- [24] ZAUNER, A.: *Die romanischen Namen der Körperteile*. In: Romanische Forschungen 14 (1903), 339-430.

ANALYSIS ETYMOLOGICA LEXICALIS CAMPI 'PES/CRUS' - 'MANUS/BRACCHIUM'

Auctori propositum est vicissitudinem unitarum lexicalium, quae ad membra humana designanda (i. e. in campo lexicali 'pes/crus', 'manus/bracchium') pertinent, observari, earumque seriem chronologicam in hoc campo statuere ab aetate, quae *nostratica* nuncupari solet, usque ad linguas slavicas hodiernas. Stabilitas lexematum refertur ad numerum unitatum lexicalium, quae principali lexemati in eodem campo lexicali uniuscuiusque linguae concurrunt, quam lexematum synonymitatem in supra dicto campo lexicali linguae Bohemicae, resp. Francogallicae, praecipue uberrimam esse invenimus, unde etiam magna expectaretur lexematum variabilitas. At quidem radix indoeuropaea **ped/pod* 'pes' in multis linguis ie. stabilior esse videtur, quam rem auctor e proprietate eius onomatopoeica explicat.